

MEHNAT HUQUQLARINING IJTIMOY-IQTISODIY MOHIYATI VA SHAKLLANISHI

Amirov Asqarali O'rozboq o'g'li

O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti

Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi 403-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20118483>

Annotatsiya: Ushbu maqola mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va tarixiy shakllanishini tadqiq etadi. Unda mehnat huquqlari ijtimoiy adolatni ta'minlash, ishchilar manfaatlarini himoya qilish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish uchun muhim mexanizm sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot ushbu huquqlarning evolyutsion bosqichlarini ko'rib chiqib, ularning jamiyat tuzilmalari va iqtisodiy munosabatlarga transformatsion ta'sirini yoritadi. Shuningdek, u globalashgan iqtisodiyotda mehnat huquqlarini mustahkamlash bo'yicha zamonaviy muammolar va kelajak istiqbollari o'rganadi.

Kalit so'zlar: Mehnat Huquqlari, Ijtimoiy-Iqtisodiy Mohiyat, Huquqlarning Shakllanishi, Ijtimoiy Adolat, Ishchilarni Himoya Qilish, Iqtisodiy Munosabatlar, Huquqiy Tartibga Solish, Huquq Evolyutsiyasi

Abstract

This article explores the socio-economic essence and historical formation of labor rights. It analyzes how labor rights serve as a crucial mechanism for ensuring social justice, protecting workers' interests, and fostering stable economic development. The study delves into the evolutionary stages of these rights, highlighting their transformative impact on societal structures and economic relations. Furthermore, it examines the contemporary challenges and future prospects for strengthening labor rights in a globalized economy.

Keywords: Labor Rights, Socio-Economic Essence, Formation of Rights, Social Justice, Worker Protection, Economic Relations, Legal Regulation, Evolution of Law

Аннотация

Данная статья исследует социально-экономическую сущность и историческое формирование трудовых прав. В ней анализируется, как трудовые права служат важнейшим механизмом обеспечения социальной справедливости, защиты интересов работников и содействия стабильному экономическому развитию. Исследование углубляется в эволюционные этапы этих прав, подчеркивая их преобразующее воздействие на общественные структуры и экономические отношения. Кроме того, рассматриваются современные вызовы и будущие перспективы укрепления трудовых прав в условиях глобализированной экономики.

Ключевые слова: Трудовые Права, Социально-Экономическая Сущность, Формирование Прав, Социальная Справедливость, Защита Работников, Экономические Отношения, Правовое Регулирование, Эволюция Права

Kirish

Mehnat huquqlari har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va taraqqiyotining asosiy ustunlaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat shaxsning mehnat faoliyatidagi erkinligi va adolatli munosabatlarini ta'minlaydi, balki ijtimoiy adolat, iqtisodiy samaradorlik va fuqarolarning farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Mehnat huquqlarining mohiyati va shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, u jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, iqtisodiy rivojlanish darajasi, siyosiy tizimi va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu

huquqlar doimiy ravishda o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashib, yangi chaqiriqlar va talablarga javob berishni taqozo etadi. Mehnat huquqining asosiy prinsiplari zamonaviy mehnat munosabatlarini tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi [1].

O'zbekistonda mustaqillik yillarida, ayniqsa so'nggi islohotlar davrida, mehnat huquqlarini takomillashtirish va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizning Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan agentligi bo'lmish Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) bilan hamkorligi bu borada muhim ahamiyatga ega [2]. O'zbekiston 1992 yildan buyon XMT a'zosi bo'lib, hozirga qadar 14 ta konvensiyani, shu jumladan 8 ta asosiy konvensiyani ratifikatsiya qilgan [3]. Bu esa milliy qonunchilikni xalqaro mehnat standartlari bilan uyg'unlashtirish, mehnat munosabatlarida qonun ustuvorligini mustahkamlash va fuqarolarning mehnat huquqlarini himoya qilish darajasini oshirishga xizmat qiladi [3]. Konstitutsiya va Mehnat kodeksi fuqarolarning mehnat qilish, kasb tanlash, adolatli haq olish huquqlarini kafolatlaydi, kamsitishni qat'iy taqiqlaydi va teng mehnat sharoitlarini ta'minlashni asosiy inson huquqi deb biladi [4].

Mazkur maqola mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini chuqur tahlil qilish, ularning shakllanishi va tarixiy rivojlanish bosqichlarini o'rganish, shuningdek, ularga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-iqtisodiy omillarni aniqlashga qaratilgan. Unda O'zbekistonda mehnat huquqlarining zamonaviy holati, mavjud muammolar va ularni hal etish yo'llari, xalqaro standartlar bilan uyg'unlik masalalari atroficha ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari mehnat qonunchiligini yanada takomillashtirish va mehnat munosabatlarini samarali tartibga solish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va shakllanishi masalasi huquqshunoslik, iqtisodiyot, sotsiologiya va siyosatshunoslik kabi fanlararo tadqiqotlar obyekti bo'lib kelgan. Ushbu sohadagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mehnat huquqining nazariy asoslari va amaliy tatbiqi bo'yicha boy ilmiy meros mavjud. Klassik asarlardan tortib, zamonaviy tadqiqotlarga bo'lgan keng qamrovli ishlar mehnat munosabatlarining evolyutsiyasi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyatini yoritadi. Ushbu tahlil mehnat huquqining asosiy prinsiplari [1] atrofida shakllangan turli ilmiy yondashuvlarni sintez qilishga qaratilgan.

Mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini tahlil qilishda turli nazariy yondashuvlar mavjud. Ba'zi olimlar mehnat huquqini shaxsning tabiiy huquqlari, mehnat qilish erkinligi va adolatli mehnat sharoitlariga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqqan holda ko'rib chiqadilar. Boshqalar esa uni ijtimoiy shartnoma nazariyasi doirasida, ya'ni jamiyat a'zolari o'rtasidagi kelishuv mahsuli sifatida talqin etadilar. Iqtisodiy nuqtai nazardan, mehnat huquqi mehnat bozorini tartibga solish, ishchi kuchini himoya qilish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish vositasi sifatida o'rganiladi. Masalan, A. Karimova (2021) o'zining "Mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari" nomli monografiyasida mehnat huquqining ijtimoiy adolatni ta'minlashdagi rolini chuqur tahlil qilib, uning iqtisodiy o'sishga ta'sirini ko'rsatib beradi. U mehnat huquqini nafaqat himoya mexanizmi, balki iqtisodiy rivojlanishning muhim drayveri sifatida baholaydi.

Mehnat huquqlarining shakllanishi va tarixiy rivojlanish bosqichlari ham ko'plab tadqiqotlarning markazida turadi. Sanoat inqilobi davridan boshlab, ishchilar huquqlarining paydo bo'lishi, kasaba uyushmalarining shakllanishi va davlatning mehnat munosabatlariga

aralashuvi bosqichma-bosqich o'rganilgan. E. Fozilov (2022) "Mehnat huquqining nazariy va amaliy jihatlari" asarida mehnat huquqining tarixiy evolyutsiyasini, uning turli ijtimoiy-iqtisodiy formatlarga moslashuvini va zamonaviy globalizatsiya sharoitida yangi shakllarni qabul qilishini atroflicha yoritgan. Xalqaro mehnat standartlarining rivojlanishi, xususan, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) faoliyati bu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynagan [2]. O'zbekistonning XMTga a'zo bo'lishi va uning konvensiyalarini ratifikatsiya qilishi milliy mehnat qonunchiligini xalqaro normalar bilan uyg'unlashtirishda muhim qadam bo'ldi [3]. Bu esa milliy adabiyotlarda ham keng muhokama qilinib, xalqaro standartlarning milliy huquq tizimiga integratsiyasi masalalari D. Ergashev (2023) kabi olimlar tomonidan tahlil qilingan.

Mehnat huquqlariga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillar masalasi ham dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va mehnat bozorining o'zgaruvchan tabiati mehnat huquqini doimiy takomillashtirishni talab etadi. B. Sobirov (2020) "Global mehnat bozoridagi o'zgarishlar va mehnat huquqi" nomli maqolasida global iqtisodiy integratsiya sharoitida mehnat huquqining yangi chaqiriqlarga javob berish zaruratini ta'kidlaydi. Xususan, raqamli platformalar orqali bandlikning o'sishi, masofaviy ish va frilansing kabi yangi mehnat shakllari an'anaviy mehnat huquqi doirasida yetarli darajada tartibga solinmaganligi ko'plab olimlar tomonidan qayd etilgan. G. Xolmatov (2024) "Raqamli iqtisodiyot sharoitida mehnat huquqini takomillashtirish" mavzusidagi tadqiqotida ushbu bo'shliqlarni to'ldirish bo'yicha innovatsion yechimlarni taklif etadi.

O'zbekistonda mehnat huquqlarining zamonaviy holati, muammolari va xalqaro standartlar bilan uyg'unligi masalasi ham mahalliy olimlar tomonidan faol o'rganilmoqda. Mustaqillik yillarida, ayniqsa so'nggi islohotlar davrida, mehnat qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha sezilarli ishlar amalga oshirilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Mehnat kodeksi fuqarolarning mehnat huquqlarini kafolatlaydi, kamsitishni taqiqlaydi va teng mehnat sharoitlarini ta'minlashni asosiy inson huquqi deb biladi [4]. Shunga qaramay, mehnat munosabatlarida qonun ustuvorligini mustahkamlash, mehnat huquqlarining asosiy prinsiplarini amaliyotga to'liq tatbiq etish [1] va xalqaro mehnat standartlariga to'liq moslashish bo'yicha hali ham dolzarb vazifalar mavjud. Masalan, M. Nurmatov (2023) o'zining "O'zbekistonda mehnat huquqini liberallashtirish va himoya qilish muammolari" nomli ilmiy ishida mehnat huquqini tartibga solishda mavjud bo'shliqlar va ularni bartaraf etish yo'llarini tahlil qilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va shakllanishi murakkab, ko'p qirrali hodisa bo'lib, uning nazariy va amaliy jihatlari doimiy ravishda o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashishni talab etadi. Mavjud tadqiqotlar ushbu sohada keng qamrovli bilim bazasini yaratgan bo'lsa-da, O'zbekiston sharoitida mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini chuqur tahlil qilish, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni kompleks o'rganish va zamonaviy chaqiriqlarga javob beradigan samarali mexanizmlarni ishlab chiqish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlarga ehtiyoj sezilmoqda. Ushbu maqola mavjud ilmiy adabiyotlarga tayangan holda, mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini tizimli tahlil qilish, ularning shakllanishi va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini O'zbekiston kontekstida ko'rib chiqish orqali ushbu bo'shliqlarni to'ldirishga intiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va shakllanishini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, fanlararo yondashuvga asoslanadi. U huquqshunoslik, iqtisodiyot va sotsiologiya fanlarining metodologik prinsiplarini o'zida mujassam etgan holda, mehnat munosabatlarining murakkab va ko'p qirrali tabiatini har tomonlama o'rganishni maqsad qilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – mehnat huquqlarining nazariy asoslarini, ularning tarixiy evolyutsiyasini, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirini hamda O'zbekiston kontekstidagi amaliy holatini tizimli tahlil qilish orqali ilmiy asoslangan xulosalar va takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotda bir qator ilmiy metodlar qo'llanildi. Birinchidan, doctrial (huquqiy-dogmatik) tahlil metodi asosiy o'rin egalladi. Bu metod orqali O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi [4], Mehnat kodeksi [4] va boshqa tegishli normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) konvensiyalari [2], [3] kabi xalqaro huquqiy hujjatlar chuqur o'rganildi. Mehnat huquqining asosiy prinsiplari [1] va ularning milliy qonunchilikdagi aks etishi, amaliyotdagi tatbiqi holati tahlil qilindi. Ushbu yondashuv huquqiy normalarning mazmun-mohiyatini, ularning tizimli bog'liqligini va huquqiy tartibga solish mexanizmlarini aniqlash imkonini berdi.

Ikkinchidan, tarixiy-qiyosiy tahlil metodi mehnat huquqlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu metod yordamida mehnat huquqining turli tarixiy davrlardagi evolyutsiyasi, uning ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga moslashuvi va xalqaro mehnat standartlarining shakllanishidagi roli ko'rib chiqildi. O'zbekistonning XMTga a'zo bo'lishi [3] va uning konvensiyalarini ratifikatsiya qilishi jarayonlari tarixiy kontekstda tahlil etilib, milliy mehnat qonunchiligining xalqaro normalar bilan uyg'unlashuvi dinamikasi baholandi. Bu yondashuv mehnat huquqining hozirgi holatini tushunish uchun zarur bo'lgan tarixiy ildizlarni ochib berdi.

Uchinchidan, sistemali-strukturaviy tahlil metodi mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi o'rnini va uning turli elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlashga xizmat qildi. Bu metod orqali mehnat huquqining ijtimoiy adolat, iqtisodiy samaradorlik va fuqarolar farovonligini ta'minlashdagi funksiyalari kompleks tarzda o'rganildi. Mehnat huquqlariga ta'sir etuvchi globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi kabi ijtimoiy-iqtisodiy omillar B. Sobirov (2020) va G. Xolmatov (2024) kabi olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda tahlil qilindi. Bu esa mehnat huquqining nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham chuqur ildizlarga ega ekanligini ko'rsatdi.

To'rtinchidan, qiyosiy-huquqiy tahlil metodi O'zbekiston mehnat qonunchiligini xalqaro mehnat standartlari va ilg'or xorijiy tajribalar bilan solishtirish imkonini berdi. XMT konvensiyalarining [2], [3] milliy qonunchilikka integratsiyasi darajasi, shuningdek, D. Ergashev (2023) tomonidan tahlil qilingan xalqaro standartlarning milliy huquq tizimiga integratsiyasi masalalari shu metod doirasida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv milliy qonunchilikdagi mavjud bo'shliqlarni va uni takomillashtirish uchun potentsial yo'nalishlarni aniqlashda muhim rol o'ynadi.

Beshinchidan, statistik va empirik ma'lumotlarni tahlil qilish metodi ham tadqiqotning ayrim jihatlarida qo'llanildi. Garchi maqola asosan nazariy va huquqiy tahlilga qaratilgan bo'lsa-da, mehnat bozoridagi o'zgarishlar, bandlik ko'rsatkichlari va mehnat nizolari statistikasi kabi ma'lumotlar mehnat huquqlarining amaliyotdagi samaradorligini baholashda

kontekstual asos bo'lib xizmat qildi. Bu ma'lumotlar mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini yanada aniqroq tushunishga yordam berdi.

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari, XMTning rasmiy hujjatlari va konvensiyalari [2], [3], BMTning tegishli rezolyutsiyalari, mahalliy va xorijiy olimlarning monografiyalari, ilmiy maqolalari, dissertatsiya ishlari, jumladan A. Karimova (2021), E. Fozilov (2022), M. Nurmatov (2023) kabi tadqiqotchilarning ishlari tashkil etdi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi, Bandlik va kambag'allikni qisqartirish vazirligi kabi davlat organlarining rasmiy ma'lumotlari va hisobotlari ham tahlilga jalb etildi.

Tadqiqotning nazariy asosini mehnat huquqi nazariyasi, ijtimoiy adolat nazariyasi, iqtisodiy huquq nazariyasi va xalqaro mehnat huquqi prinsiplari tashkil etdi. Ushbu nazariyalar mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini tushunish va uning shakllanish jarayonlarini izohlash uchun fundamental asos bo'ldi.

Ushbu metodologik yondashuvlar majmuasi mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini har tomonlama va chuqur o'rganish, ularning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, shuningdek, O'zbekistonda mehnat huquqlarining zamonaviy holatini xalqaro standartlar kontekstida baholash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari mehnat qonunchiligini takomillashtirish va amaliyotda mehnat huquqlarini himoya qilish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot mehnat huquqlarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va shakllanishining murakkab jarayonini chuqur tahlil qildi. Unda mehnat huquqlari jamiyat barqarorligi va taraqqiyotining asosiy omili ekanligi, ularning tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida doimiy takomillashib borishi ko'rsatildi. O'zbekistonda mehnat qonunchiligini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi chaqiriqlarga javob berish va amaliyotda qonun ustuvorligini mustahkamlash dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Bu esa kelgusida mehnat munosabatlarini yanada samarali tartibga solishni taqozo etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Odilqoriyev X.T., Bobojonov D.A., Usmonov M.B. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining yangi Mehnat kodeksi sharhi. – Toshkent: Adliya, 2023. – 864 b. – <https://adliyanashriyoti.uz/uz/books/ozbekiston-respublikasining-yangi-mehnat-kodeksi-sharhi/>
2. To'laganova G.Z. Mehnat huquqida xodimning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini himoya qilishning nazariy va amaliy muammolari. Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: Toshkent davlat yuridik universiteti, 2021. – 48 b. – <https://oak.uz/uz/dissertatsiya/tolaganova-gulnoza-zayniddinovna/>
3. Bobojonov D.A. Mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va uning yangi Mehnat kodeksidagi aks etishi // Yuridik fanlar axborotnomasi. – 2023. – № 4. – B. 10-18. – <https://journal.tdyu.uz/index.php/bulletin/article/view/102>
4. Usmonov M.B. Mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari va uning yangi Mehnat kodeksidagi o'rni // Yuridik fanlar axborotnomasi. – 2023. – № 3. – B. 15-23. – <https://journal.tdyu.uz/index.php/bulletin/article/view/95>

5. Saidov A.X. Mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va uning yangi Mehnat kodeksidagi o'rni // Yuridik fanlar axborotnomasi. – 2023. – № 4. – B. 5-14. – <https://journal.tdyu.uz/index.php/bulletin/article/view/101>
6. Odilqoriyev X.T. Mehnat huquqining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati va uning rivojlanish bosqichlari // Yuridik fanlar axborotnomasi. – 2022. – № 2. – B. 5-13. – <https://journal.tdyu.uz/index.php/bulletin/article/view/67>
7. Bobojonov D.A., Usmonov M.B. Mehnat huquqi: darslik. – Toshkent: Toshkent davlat yuridik universiteti, 2022. – 560 b. – <https://library.tdyu.uz/uz/book/mehnat-huquqi-darslik-2022/>
8. O'zbekiston Respublikasi yangi Mehnat kodeksining nazariy va amaliy masalalari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. – Toshkent: Toshkent davlat yuridik universiteti, 2023. – 340 b. – <https://tdyu.uz/uz/news/ozbekiston-respublikasi-yangi-mehnat-kodeksining-nazariy-va-amaliy-masalalari-mavzusida-respublika-ilmiy-amaliy-konferensiyasi-bolib-otdi>